Там, де тепер просторий вигін, на який щоранку дітлахи, тітки й баби зганяють корів до череди, перед війною стояла гарна церква, чи не найкраща в районі. В часи, коли особливо гаряче боролися з проявами релігійного культу, церкву розібрали. Цегли вистачило на те, щоб побудувати школу, а також три будиночки — один для вчителів, другий — для приїжджих механізаторів, а третій для колгоспних активістів. В будиночку для механізаторів і досі живе сім'я того тракториста з Вінниці, який приїхав сюди перед війною і якого поліцаї у війну розстріляли за те, що він розібрав свій трактор і поховав частини, очікуючи на кращі часи. Десь тоді ж, в окупацію, приїхав з міста його молодший брат Валентин, який невдовзі одружився з жінкою свого старшого брата. Ніхто й не здивувався, бо після загиблого зосталося багато дітей, яких хтось мусив доглянути й годувати. Коли настала пора орати землю, то Валентин також сів на трактор, замінивши свого брата і тут.

Тьотя Варя давала раду своїм дітям. Менші ходили до школи — тільки через дорогу треба було перейти, а старші по різних роботах у колгоспі. Шестеро її синів мали сьому сестру, звану Сонею. Соня була весела й тямуща, з лунким, повсюдно чутним голосом. Навіть широкий рот не псував її привабливого, трохи вилицюватого, смаглявого лиця.

А Мирослав ні в колгосп на роботу не ходив, ні школу не відвідував. Майже завжди він сидів на високому порозі з заплющеними очима й прислухався до звуків на дорозі, ловив обличчям сонячне проміння, й здавалося, що його обличчя живе якимось своїм дуже цікавим життям: то шкіра на ньому тремтить здивовано-ніжно, то хмарка несподіваного рум'янця відтанцює на ньому мимолітний танець й зоставить по своїй радості сірий попілець смутку, то з-під напівзакритих повік проклюнуться живі іскри, замерехтять осмисленим світлом, заграють чи золотавими тонами сонця, чи карими барвами очей— і вмруть. Але бувало, звичайно, коли обличчя Мирослава залишалося спокійним і його незворушність нагадувала незоране поле, залишене під пар, на якому нічого не проросте, бо ніхто й зернини не кинув у його занедбане лоно.

Коли Мирослав зводився й пробував пройти по подвір'ю, то на двох милицях, які під пахвами підтримували його скарлючене тіло, був схожий на підбитого птаха, який силкується зірватися з землі, але непіддатливе тіло й поламані крила тягнуть донизу. Його косі очі могли дивитися тільки в один бік, управо, і для того, щоб побачити щось перед собою, хлопець змушений був повертати голову вліво. З часом він її тримав тільки вліво, хоч від народження вона сиділа прямо. Зате ноги від народження в нього були скручені вправо, вони не могли й не навчились ходити,— тільки метлялися між милицями, коли він за допомогою рук пересував своє тіло. Він був вдячний своїм рукам за їхню вірність і слухняність, за працелюбство. Вони, як і обличчя, жили своїм особливим життям — щось ліпили, стругали, щось згинали чи кували, і кожен їхній рух був осмислений. Тьотя Варя, дивлячись на його руки з чутливими довгими пальцями, хотіла вірити, що в майбутньому вони не тільки носитимуть її сина по світу, не тільки підтримуватимуть на милицях, але й годуватимуть і радуватимуть.

Тьотя Варя народила й від Валентина, це була її восьма дитина. Мати ходила на роботу, а Мирослав бавив немовля. Може б, його доглядав і хтось інший, але решта дітей не трималася домівки. Мирослав сам міняв пелюшки, сам прав, сам купав дитину, годував її, заколихував, і тому перше слово "мама" було звернуте не до тьоті Варі, а до Мирослава. З цього приводу в сім'ї довго сміялися, і відтоді не тільки дома, але й на вулиці хлопця називали "мамою".

Коли Мирослав з найменшеньким залишалися вдвох, то це були найкращі для них хвилини. Хлопець чи то рачки, чи то поповзом умудрявся винести дитину надвір, і, поховавшись у кущах, вони всміхалися й раділи одне одному. Старший брат розповідав молодшому про те, що сам бачив навколо,— про курей, про собаку, про грушу, про сонце, про те, як співає півень, як гуркотить по дорозі машина,— й дитина була найуважнішим слухачем.

— То летить шуліка,— проказував Мирослав у небо. — Чуєш, як полякалися курчата, ховаються в картоплю?

— А це жучок-гнойовичок. Він плямистий, дуже полохливий, він, мабуть, нічого в житті не бачив, крім гною. От я тобі зловлю такого, що ховається в погребі. Він весь чорний, спинка в нього аж світить чорним кольором, аж поблискує. А то ще є жуки з довгими, закрученими рогами, що схожі на рогачі, а тому їх називають жуками-рогачами. А то ще, знаєш, які є жуки? Вони вночі світять, наче ліхтарики. Повзуть — і самі собі присвічують.

— А це кузька, звати її сонечком. Вона не полетить з моєї долоні, поки не вибереться на високий палець. В сонечка замість вусиків два маленькі молоточки. От як почне воно своїми молоточками по чому-небудь молотити, то може й роздовбати. От оцей камінь могло б роздовбати. Тільки треба, щоб довго довбало...

В такі хвилини, мабуть, Мирослав розмовляв не так із своїм нетямковитим братом, як із самим собою, як з кимось із своїх ровесників, який так і не став ні його товаришем, ні його слухачем. Він був переконаний, що немовля все те запам'ятовує, а з ним не розмовляє тільки тому, що не встигло навчитись. І чим уважніше молодший брат прислухався до старшого, тим більше Мирослав починав вірити, що дитина також усе знає, все розуміє, але до пори мовчить. І тому він хитро погрожував йому пальцем та й вів свою бесіду далі:

— Бачиш оту ластівку під кроквою? Вона щовесни тут. Тільки похолодає, то вона в ірій летить, а з весною — назад. Усі думають, що то все інші й інші, а я її впізнаю по голосу, у неї він веселіший, співає вона часто— Ця ластівка мене також завжди впізнає і навіть говорить зі мною, тільки я тобі не зумію передати, що вона каже, бо ти її мови не зрозумієш.

— А цей гранітний камінь, що виступає край нашого городу, росте. Помаленьку росте, помаленьку, мабуть, найповільніше в світі. І сірими й зеленими квіточками цвіте, такими дрібненькими, що їх навіть не назриваєш, як інші. Вони й пахнуть — каменем.

Дитині подобалися ці розповіді, вона відкривала беззубий ротик в усміхові. Мирослав, тішачись увагою, якої він мав тепер удосталь, брався розповідати про те, що бачив, або ж про що здогадувався, іноді він навіть забував про малого — йому просто необхідно було виговоритися будь перед ким. Він хотів з літнім днем, з повітрям, з тишею поділитися всім тим, що хвилювало його.

Мирослав завжди самісінький. Соня слухає його тільки в одному — коли він просить принести глини. І не тієї, що всі за селом беруть мастити хату чи хлів, а від річки, де чорніє круча, яка чи то джерелом слабеньким б'є, чи то сльозовинням сходить. Там глина з сивуватим блиском, в'язка, й коли її зберігати в затінку, то довго не висихає. Мирослав ліпить із неї все, що тільки йому заманеться. Захоче — виліпить граба з поламаним вершком, який видніє через дорогу на шкільному подвір'ї. А то якось Валентин приніс великого окуня, з якого вительбушили велику краснопірку,— всі аж здивувалися, як тільки він зумів її проковтнути. То через кілька годин Мирослав виліпив з глини окуня, а всередині — краснопірку видно. Тьотя Варя навіть пожартувала:

— Такі вони схожі, що й не знаю, якого й підсмажувати — живого чи глиняного.

Валентин і собі пожартував:

— Обох підсмажуй, більше буде.

Тьотя ж Варя тоді:

— А хто глиняного їстиме? Мабуть, мені доведеться, як зумію гарно підсмажити.

Усе те глиняне добро зберігається в погрібнику. Буває, що Мирослав зранку залізе туди, а вибереться — в полудень: розглядає свої скарби, придивляється до них у сутінках, щось уявляє, вигадує,— і добре йому,

наче він переселився в такий світ, куди дорога іншим заказана, якщо вони не захочуть чи не зуміють глянути на все те його очима. Коли ж вилазить з погрібника, то здивовано кліпає повіками — достоту дивується, ніби в незнайомому місці опинився.

— Ти мені дивись, щоб люди погрібника не розвалили,— попереджає його тьотя Варя. — Бо вже не одно погрожувало...

— Хай і не думають,— втручався Валентин,— бо тоді матимуть діло зі мною.

— Повалить — а хіба тобі признається?

Для тих побоювань були й підстави. Бо Мирослав ліпив також і людей. Не просто таких, що схожі на будь-кого, а своїх сусідів чи знайомих. Перша, кого він виліпив, була сестра Соня: руки — в боки, довгі губи, задерикувата й весела водночас. Фігурка так сподобалася Соні, що вона й почала носити глину для брата. Мабуть, тільки тоді й залишалася в товаристві Мирослава, коли він ліпив. Може, тому, що він любив це заняття, а може, тому, що йому хотілося частіше бачити й відчувати поруч із собою Соню, але ліпив він часто.

Одного ‘разу він виліпив з глини Горпину Титівну, їхню сусідку, що була на фермі обліковцем. Якби він зробив її такою, якою Горпина Титівна здавалася сама собі, то, може, й розмови про це ніякі не почалися б. А то на лиці її зобразив такий хитруватий, підступний вираз, що коли сусідка побачила саму себе, зразу ж сказала, щоб побили. Мирослав бити відмовився, кажучи, що то зовсім не Горпина Титівна, а хтось інший, а Горпина Титівна побачила тільки себе в тому "ліпакові" (так Варя називала все, що виходило з синових рук). Він сховав нову фігурку в погрібник, а сусідка розгнівалась не тільки на "кривого", а й на Валентина, на тьотю Варю і на всіх її дітей, ні в чому не винуватих.

Сердився на їхню сім'ю Семен Довжок — людина, щоб сказати, то й не така вже кепська, але й не гарна. Бо хіба вважатиме хтось за гріх його любов до балачки, до патякання, до теревенів, які він може почати ополудні, а закінчити опівночі? Звичайно, то ще не біда, якби тільки Довжок з одного вовка не робив цілісінької тічки, а точніше — не прибріхував. Ну, Мирослав і виліпив його не з такою головою, як у кожної людини, а з трьома носами, з шістьма очима, з трьома ротами, з яких стирчать довгі язики. Семена Довжка в цьому "ліпакові" впізнали зразу. Щоб побачити трироту істоту, багато цікавих приходили, реготали і, регочучи, потай побоювались, щоб і їх не виліпили отак, бо тоді вже сам із себе не посмієшся. Приходив і Семен Довжок, просив показати. Вдав, що не гнівається, кілька годин переливав із пустого в порожнє з цього приводу, але, мабуть, не дуже сподобалось йому ліплення, бо коли, проходячи мимо, бачив Мирослава на подвір'ї,— одвертався.

А в його погрібнику хіба ж тільки такі позбиралися? Там, виліплені з глини, посходилися з усенького села усі брехуни, чваньки, задаваки, пихаті, п'яниці. І не тільки вони, а й гарні люди. Мирослав зводив докупи тих і других, говорив за одних і за других, одних звинувачував, других виправдовував, одним в уста вставляв розумні слова, другим — такі непутящі, такі вже сліпорожденні, що потішався й натішитися досхочу не міг.

А є в нього й те, чого він ніколи не бачив ніде, але зумів виліпити. Це істоти, які до нього приходять не з баченого, а з роздумів. Якісь дивні дерева, квіти, не схожі на жодні з тих, що ростуть у селі,— вони й рослини і водночас розумні істоти. Стоїть у погрібнику виліплена з глини фігура Добра, є фігура Зла, є Гнів, є Людська Сліпота. Хлопець ніколи не виносить їх на сонячне світло, бо знає, що тоді вони будуть несхожими на себе таких, якими вони є в півтемряві. Мирослав і сам себе виліпив — дивне створіння з головою, з тулубом, тільки замість рук і ніг — крила. І замість двох очей — одне велике око, опукле, усміхнене, схоже на сонце.

Коли Мирослав сидить на порозі, то уявляє, що всі ті односельці й незнайомі істоти, виліплені ним, вступають між собою в нові стосунки —

сваряться чи миряться, щось розповідають про себе, виправдуються чи визнають свою ницість. Йому дуже хочеться коли-небудь підгледіти за їхнім життям, але щоразу вони вміють попередити його прихід, щоразу вчасно вдадуть, що стояли на тих місцях, на яких він їх залишив, що в їхніх стосунках нічого не змінилося. Мирослав посміхався на ці хитрощі виліплених ним фігурок, бо хоч би як вони ховалися й обдурювали його,— він однаково колись їх викриє.

Одного разу в їхньому товаристві провів майже цілий день. Як завжди, вигадував для них нові пригоди, вкладав у їхні вуста те, що, за його розумінням, вони мали говорити одне одному. Так захопився, що все більше й більше починало здаватись, що в його руках не виліплені з глини люди, а справжні, що перед ним не виліплені пороки й людські біди, а непідроблені. І Мирослав, шаленіючи від тієї влади, яку йому давала його багата уява, почав розбивати глиняні втілення Зла, Гніву, Сліпоти й інші, які він колись зробив, він стукав фігуркою об фігурку, і він м'яв їх пальцями, бив об каміння,— і радів так, наче в ту хвилину знищував їх насправді по всій землі, даруючи світу велику доброту й велику любов. Після цієї боротьби знесилився, що й знепритомнів у погрібнику, а виліз назовні, то його так вразила бездонна глибина вечірнього неба, що він занімів і довго не міг відірвати од нього погляду. І щоб бачити те незвичайне небо, він змушений був повернути голову вліво й припасти нею майже до землі.

Повернувся від трактора Валентин і запитав щось. Той голос пролунав так далеко, що Мирославу довго довелося повертатися з іншого світу на цей, поки він зрозумів ті слова.

— Чи не поїдеш зі мною на велосипеді до річки купатися? — запитував Валентин.

Майже кожної зими Соня обіцяла своєму братові посадити його на возик і повезти до річки і в поле. Хай тільки настане весна, хай тільки потепліє. Вони обоє виглядали надвір, де біля хлівця стояв двоколісний возик, на якому привозили торф з рудки, чи пісок, чи глину.

Припорошений снігом, з задертим догори дишлом, возик здавався таким милим та рідним, що вночі навіть снився Мирославу. Вночі хлопець переживав свою майбутню радість. Та з весною Соня забувала про свою обіцянку, казала, що їй ніколи, треба он в школу ходити,— і брат не осмілювався наполягати. Сидячи на ганку, він заплющував очі, і перед його зором пропливала річка, слалося поле, а вгорі співали жайворонки, які навіть сідали йому на плече. Звичайно, то йому тільки марилося, що вони сідають на плече, проте він розплющував очі і скоса дивився, чи їх таки й справді зараз немає.

Проте одного разу вирішив, що сам добереться в поле. Звичайно, не на возику, бо хто йому попихатиме того возика, а пішки, тобто на милицях. Підвівся до сходу сонця, коли всі ще спали, обачно вдягнувся і, не рипнувши дверима, опинився надворі. В заснулому небі зірки горіли живим світлом, дорога вві сні дихала запахом змокрілої куряви. Він стрибнув уперед, милиці тупо вдарилися об землю — дорога прокинулась і городи також, прислухаючись і придивляючись до нього. В тому, як вони спостерігали, хлопець не вловив кепкування, і це його підбадьорило. Та й радість у грудях робила його легшим, сама несла, сама постукувала милицями.

Але скоро руки ослабли, тіло стало важким. Він усе більш напружував м'язи, все дужче зціплював зуби, наказуючи собі йти і йти. Говорив, що не повинен упасти, що не повинен повернути. До поля було ще далеко, він добрався лише до колгоспного господарства, а ранок посвітлів, а зірки повимеркали. Врешті, тремтячи від перенапруження, він звалився під телефонним стовпом, в голові крутилося, і уява все переконувала, що він не звалився, що він таки йде. І він не переставав твердити, що не сміє не дійти.

Хтось підібрав його й на підводі одвіз додому. Ніхто з домашніх не звернув на це уваги, ні про що не розпитували, але це не втішило Мирослава — він мовчки переживав свою поразку. І коли хтось сміявся, то думав, що сміються з нього,— аж згодом сам собі нагадував, що ніхто ж нічого не знає. Кілька днів сидів на високому порозі з заплющеними

очима, по його обличчю пробігали чи то тіні, чи то настрої; на чолі і в поруху вуст можна було прочитати бажання, які зароджувалися в серці — так на поверхні води відбивається небо, і по відображенню можна вгадати про небо, але щоб його побачити, слід глянути вгору.

Десь скоро він знову вирушив у поле. Уже не впав під стовпом, бо його підтримувала впевненість у тому, що неодмінно дійде. І він, облизуючи з вуст краплину за краплиною солоний піт, таки добрався і не звалився на краю поля за селом, а сів. І стільки радості було в ньому, що й сидіти не міг, що поривався не тільки піти далі, а й полетіти. Й коли заплющував очі, то здавалось, наче летить. Гладив рукою пшеничні стебла, слухав їхнє перешіптування, вловлював ніздрями зелений, потаємний дух їхнього життя, а його зір уже сягав до обрію, до синього марева на прузі.

Він знав, що лежить на краю поля, що лежить на краю людської ниви, що колись мусить дістатися й туди, де синіє марево. І тому що зумів самостійно дійти сюди, був переконаний, що зуміє дійти й далі.